

ИЗДАТЕЛСКИ ПРОЦЕСИ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Доц. д-р Лъчезар Георгиев

1. Характеристики и структури на печатарското дело у нас след Първата световна война

Печатарството в България след известен застои по време на Първата световна война отново се стабилизира в началото на 20-те години на XX век. Появяват се нови структури – на по-крупни издателски сдружения и организации с частни и кооперативни капитали. Заедно с това продължава институционализирането на родното печатарство. Безспорно най-голям е делът на Държавна печатница в столицата, като тук продължава да излиза издателска продукция на водещите държавни институции и ведомства, печатат се изданията на Софийския университет, съчинения на утвърдени писатели като Иван Вазов. Утвърждава своята дейност и Придворна печатница като една от водещите и модерно оборудвани за времето си полиграфически предприятия. Още в навечерието на Балканските войни тук се печатат някои по-специализирани издания с повече илюстративен материал като „Художник“, „Картинна галерия“, Художествена култура“, но и специализирани научни и професионални издания като Списание на Българското икономическо дружество, „Банков преглед“, Списание на Българското инженеро-архитектурно дружество, годишникът на Софийския университет, списанията „Просвета“, „Учител“, „Ловец“. Предимство на печатницата е машината за трицветен висок печат и лнотипната наборна машина. Още в първото десетилетие е внедрена електрическата тяга, с която осезателно се улеснява полиграфическият процес при подготовката и отпечатването на книгата. В някои издания предприятието се отбелязва като Царска придворна пе-

чатница Ив. Кадела. Тук излизат например повечето от томове на Ив. Вазов „Пълно събрание съчиненията“ на издателя Александър Паскалев между 1911–1918 г.; същият издател предпочита отново Придворна печатница, за да отпечата „Съчинения“ на Иван Вазов през 1921–1922 г. в библиотека „Родна литература“. Нека не пропускаме и факта, че още през 90-те години на XIX век, когато Придворна печатница е собственост на Б. Шимачек, тук се печата знаменитото второ издание на романа „Под игото“ на книжаря-издател Тодор Ф. Чипев, с илюстрации от Пиотровски, Обербауер, Митов и Мърквичка (1894). Между двете световни войни издателят Т.Ф. Чипев прави още едно издание на романа, които излизат в столичната печатница „Елит“ (1920). Романът обаче продължава да е популярен и други издатели също правят издания – Борис Васов реализира „Под игото“ в софийската печатница „Художник“ през 1927 г. в 10 поредни книжки (Библиотека „Иван Вазов“ № 31–40), през 1935 г. прави второ издание, при това в тираж 3000, а през 1943 г. в столичната печатница „Факел“ е реализирано и четвърто издание в доста солиден за времето тираж – 5000 екземпляра. „Под игото“ се печата в печатница „Художник“ и през 1943 г., вече като издание на „Хемус“, също в тираж 5000, като издателството след успеха на първото прави и второ издание, вече в собствената си печатница, при това тиражът е увеличен двойно. Издателят Т. Ф. Чипев пък в периода между двете световни войни реализира драматизация на „Под игото“, излязла през 1911 г. в печатницата на П. М. Бъзайтов в №3 на библиотека „Българска литература“. Издателят улучва

удачен момент, когато пиесата успешно е представена около година по-рано в Народния театър (16 декември 1910 г.). Но и софийското издателство „Факел“, на фона на тревожните събития около началото на Втората световна война счита за актуално и с патриотичен подтекст, в годината, когато на България е върната Южна Добруджа, да отпечата същата пиеса в печатница „Гутенберг“ (Библиотека Иван Вазов № 108). Тиражът също не е малък за драматично произведение – 2000 екземпляра. Посочените примери сочат, че българските издатели и печатари в различни периоди, свързани с върхови моменти от най-новата ни история, се обръщат към творчеството на авторитетни български автори, считани за обединителен мост между поколенията с ярките патриотични послания в дни на изпитания за народ и държава.

Трябва да отбележим, че още през драматичните години на Първата световна война една от малкото държавни структури, която функционира с успех, е армейският военно-издателски фонд. Той има характер на издателско-полиграфически комплекс – издателство с широк сътруднически апарат от писатели и журналисти, печатница и книжарница. Неговите издания, както и цялата структура, се финансира от военното министерство. Издават се авторитетни периодични издания като „Военен журнал“, „Военно-исторически сборник“, „Подофицерски журнал“, „Български воин“, в. „Народна отбрана“ и библиотечната поредица „Военна библиотека“. През Първата световна война спечелва популярност „Походна войнишка библиотека“, чийто издател е „Щабът на действащата армия“, а основната част от книгите излизат в печатницата на седмичника „Военни известия“. Сред авторите на библиотеката са класици на българската литература – Иван Вазов, Алеко Константинов, Любен Каравелов, Елин Пелин, Йордан Йовков и др.

Непосредствено след войната Печатницата на армейския военно-издателски фонд е разположена на софийската улица „Оборище“ № 2. Тя продължава дейността на печатницата на дълголетното списание „Военен журнал“ (1888–1947, с прекъсвания). Наред със специализираните издания по въпросите на отбраната и армията печатницата приема и реализира отпечатването на такива значими издания в родната ни периодика като „Юридическа мисъл“, „Звено“, „Пролом“, поредиците „Древна България“, „Географско четиво“, периодичния сборник „Годишник на журналистите“. Една част от работата на печатницата

включва поръчки за изработка на всякаква акцидентия на столичните банки и акционерни дружества като търговски бланки, формуляри, ведомости, фишове, правейки и специални отстъпки за по-високите тиражи. Голям е делът на банковите книжа, на циркулярите, визитните картички, сватбени и други видове покани. Изработват се разнообразни рекламни материали и календари. Наред с това Печатницата на армейския военно-издателски фонд печата учебници, научни трудове, лекции, отделни книги. Модерното за епохата полиграфическо предприятие работи с разнообразни наборни и заглавни шрифтове от различни шрифтови семейства и гарнитюри. Сред тях са светли, получерни, черни и гротескни шрифтове, главни и редовни букви, орнаменти и украсни линии. Печатницата изработва издания с трицветен печат и многотиражни вестници, списания и книги, използвайки принципа на стереотипията. Обособен е отдел за печат на цветни календари, афиши, плакати, фонове. Цветни киноафиши и търговски реклами се изработват с графична техника *върху линолеум*. Постепенно печатницата се превръща в едно от водещите ни полиграфически предприятия, което добре оползотворява бюджетните средства и се самофинансира, доразвивайки своите дейности. Същевременно книжарницата на Армейския военно-издателски фонд, също на столичната ул. „Оборище“ № 2, е превърната в голям склад за книжнина, свързана с военното обучение – взводни тетрадки за оръжието, служебни списъци, стрелкова книжка за боеца, книжки за заповеди и донесения, таблици, тетрадки, ведомости за курса по стрелба; сред наличността на книжарницата са произведените в печатницата билети за отпуск, сметко-разписки, свидетелства за пенсионни удръжки, ведомост за заплата на доброволците и друга акцидентия. Предлагат се и някои издания – така например през 1928 г. книгата на С.Г. Кашев „Походите на Цар Симеона“ по случай 1000-годишнината, като на книжарите се дава отстъпка 20 процента от коричната цена на изданието. През 1930 г. успешно се продава изработената в Печатницата на Армейския военно-издателски фонд мемоарно-документална книга на Иван Хр. Найденов „Доброволческият ученически легион 1885 година“. На заглавната страница на книгата е отбелязано, че тя е прегледана от Военно-историческата комисия и с писмо до щаба на армията при Военното министерство се препоръчва на частите като четиво за войската. Столичното

издателство „Акация“ поръчва на същата печатница да тиражира книгите на проф. Асен Златаров „Световните тайни и делото на Айнщайн“ (1923; 1924), „Трагедията на П.К. Яворов. Спомени и бележки“ (1925), „Из тайните на морето“ (1925), „Диктатура или демокрация“ (1936).

Състоянието на полиграфическото производство се подобрява между двете световни войни – за това свидетелства все по-широко приложение на илюстрацията в списанията и по-рядко във вестникарското производство – най-вече в ъв високотиражни столични вестници като „Зора“. За голямотиражният в. „Вечерна поща“ през 1904 г. е доставена първата у нас ротационна машина, същата техника закупува акционерното дружество на вестниците „Утро“ и „Дневник“ през 1912 г., а година по-късно ротационни машини модернизират и производството на вестниците „Балканска трибуна“ и дружество „Балкан“. Ротационни високопечатни машини обновяват технологичния парк на вестниците „Зора“ и „Днес“, на печатница „Книпграф“, която изработва и книги. Макар линотипният набор у нас да е въведен с доставката на три наборни машини в Държавна печатница и една в Придворна

печатница, чак през 30-те години в софийските печатници бива въведен по-широко машинният набор. Дълбокият печат също е познат след Първата световна война, но се използва предимно за изработка на списания и издания, където е необходимо да отпечатат качествени илюстрации. В изложението за състоянието и дейността на Държавната печатница през 1930–1935 финансова година¹ е показана стабилната позиция, в която се намира тази водеща институция – тя превъзхожда по обема на производство и технологичното си оборудване останалите печатници в столицата и в страната, изработвайки както периодични издания, документация на правителствените институции, закони, трудове на Софийския университет, Фонд „Литературни издания“ на Министерството на просвещението, тъй и книги на отделни автори – известни и популярни за епохата, като писателите Дамян Калфов, Стилиян Кутинчев, Елин Пелин и пр. През 1918 г. пак там е отпечатан и „Закон за Българската държавна печатница“². Някои от собствениците на печатници се виждат застрашени от силната конкуренция на тази голяма институция в националната книгопечатна традиция. През май 1915 г. Графическият съюз – София, изпраща отворено писмо до печатарите, книговеците и буквояларите в България, в което се иска спиране по-нататъшното развитие на Държавната печатница „за обикновена печатарска работа“, да се провеждат търгове между нея и частните печатници, като се ограничи и да ѝ се възлага печатането на ценни книжа³.

В столицата между двете световни войни активно работят кооперативни печатници – „Гутенберг“ и „Напредък“. В Плевен значителна дейност развива кооперативна печатница и книговецница „Изгрев“ – през периода 1919–1944 г. тя отпечатва 408 книги по въпроси на селското стопанство, лозарството и винарството, 70 учебника, 25 политически издания, както и художествени книги, служебни издания⁴. Броят на отпечатаните там вестници, списания, единични листи достига 86. В Пловдив работи Кооперативно, графическо, производително и потребително сдружение „Сава Раковски“⁵, като в дружествената печатница се работи по многоцветен способ и дори са направени нововъдения при отпечатването. Пак там през 1925 г. е открита и нова печатница, от „добре известния и дългогодишен управител на Първата софийска печатарска кооперация Александър Нешев“, под името „Гутенберг“, впоследствие преименувана на пе-

чатница „Левски“⁶. Пловдивското печатарско дружество „Работник“ е организирано през 1905 г., когато е приет устав и заработва собствена дружествена печатница, но на 26 юни 1909 г. предприятието е ликвидирано, а печатницата е продадена. През 1923 г. обаче виждаме печатница „Работник“ като кооперативна – тук излиза в. „Правда“ (1922–1926 под редакцията на д-р Александър Пеев. Един от кооператорите е бившият вече съсобственик на печатницата – Георги Дончев, който работи в нея заедно със сина си. Кооперативната печатница „Работник“ разполага с мотор за задвижване на печатната машина и с разнообразни шрифтове освен на български, и на арменски, немски и френски език⁷. Другата кооперативна печатница в Пловдив – „Солидарност“, разполага с десет души персонал; работи с две плоскопечатни машини за висок печат и 43 вида шрифтове. Председател на управителния съвет е Иван Мичев, а членове – Никола Ангелов и Леон Бехар⁸.

В Русе главният съсобственик на печатарското сдружение „Леви, Петров и Сие“ – Славейко Петров Свещаров, през 1924 г. се включва в работническа кооперация „Напред“ като неин потребителен член и тегли заем за укрепване на основната дейност на фирмата печатница „Русенско ехо“. Съдружието работи до края на 1931 г., след което собственик става Славейко Петров, регистрирайки през август следващата година печатница и книжарница „Русенско ехо“, работила до края на 1947 г. като водещо полиграфическо предприятие в дунавския град. Наред с „Русенски окръжен вестник“, периодичните издания „Земеделско бъдеще“, „Икономически преглед“, както и други местни вестници и списания, тук излизат стихосбирки, песнопойки, драматургични творби, литературният сборник „Брод“ (приложение на в. „Светлоструй“ с редактор Д. Добрев).

Между двете световни войни се създават условия за откриване и на печатници, чиито стопани са турци, евреи, арменци. В Шумен след Първата световна война заработват печатница „Теракки“ на адвоката Сабри Садъков, която има високопроизводителна плоскопечатна машина (закупена от печатница „Спас Попов“) и работи около двадесет години, печатайки учебници за турските училища и в. „Savas“ („Борба“); през 1934 г. Ариф Оруч открива за нуждите на висшето духовно мюсюлманско училище „Нювваб“ печатница „Интибах“ и издава под своя редакция в. „Yarin“ (Утре); през 1937 г. в града започва да функ-

ционира печатница „Хавадис“ („Новини“), където до 1940 г. се печата едноименният вестник на турски език „Havadis“⁹.

Едва ли ще е пресилено, ако кажем, че най-много печатници със собственици евреи и арменци има в Русе. Тяхното число нараства особено в периода между двете световни войни. Още през 1891–1892 г. тук работи арменската печатница „Тануб“ (Дунав), през 1915–1922 г. арменската печатница „Балканян мамул“, където излиза едноименният вестник. През 1902 г. за дълголетна дейност заработва печатницата и книговезницата на Мойсей Меламед и Сие, като след 1947 г. преминава в състава на голямата новоорганизирана след национализацията печатница и книговезница „Дунав“. Започнала дейност още в началото на века, в Русе активно функционира и печатница „Балкан“ АД на фамилията Бениеш (Давид, Леон и Несим Бениеш). Печатница „Рекорд“ пък работи в периода 1919–1940 г.¹⁰ С дългогодишна история е и създадената през 1910 г. печатница „А.Р. Фархи и Д. Петров“, като впоследствие двамата съдружници правят свои самостоятелни печатници, печатайки разнообразни книги и местна периодика. Известен русенски печатар е и Яко Аврам Леви, работил от 1920 г. до 1923 г. заедно със съдружника си, собственика на печатница Атанас Н. Данков, чиято дейност започва още в края на XIX век в Свищов. След смъртта на А. Данков печатницата му е изкупена от новото събирателно дружество на Славейко Петров, Леви и Сие, което функционира до края на 1931 г.¹¹ Печатницата под името „Русенско ехо“ е оборудвана за модерен висок печат с голям набор шрифтове, линии и орнаменти, електроинсталация за задвижване на голяма печатна машина, динамо с електромотор¹². Тук излизат редица регионални вестници и списания, както и редица преводни книги и издания на български автори – например през 1926 г. се печата „Театърът в Русе“ от Иван Русев 1898, „Русе в миналото“ на Симеон Симеонов, през 1929 г. излиза „Илюстриран алманах на град Русе 1928“, през 1930 г. тук е отпечатан и юбилейният сборник на Русенска популярна банка, както и закони, разпоредби, правилници.

От 1932 г. в Русе започва своята дейност печатница „Дунав“ на новото модерно полиграфическо предприятие – печатница „Дунав“ на Яко Леви, в което биват отпечатани 56 книги, 16 вестници и списания, 6 единични листи¹². Сред най-добрите издания, отпечатани в „Дунав“, е „Русенски областен алманах“,

излязъл през 1942 г. на висококачествена хартия и корично оформление на Георги Каракашев.

В Пловдив работи печатница-издателство „Гюнеш“, чийто собственик е Етхем Рухи. Дейността ѝ датира от лятото на 1910 г. Печата се учебна литература на османотурски, както и вестници на турски език като в. „Балкан“, издаван от Асаф бей Смайлов¹³.

Една от привлекателните за книгоиздателския бизнес структури през споменатия период са акционерните и събирателните дружества, които дават по-голяма стабилност, по-дълги срокове на дейност и повече сигурност на издателското съдружие от епохата, с по-значителен капитал, повече полиграфически мощности и по-голям персонал. Така например пловдивското акционерно дружество „Юг“, учредено на 24 юли 1919 г., бива основано с капитал 600 000 лева, за 50-годишен период на действие. Ръководи се от управителен и контролен съвет. Събирателното дружество „Печатница на братя Никола и Иван Йонов“ в Пловдив, регистрирано на 14 април 1920 г., се основава за печатане на книги и периодични издания – „Търговски вестник“, „Борба“, „Свобода“, а след десетина години двамата братя съдружници разделят имуществото и организират самостоятелни печатници.

Издателят Гео Милев също има амбицията да основе в столицата акционерно дружество за книгоиздателство под името „Везни“ с капитал 1 млн. лева – впечатляваща за времето сума (която е щяла евентуално да се увеличи на 3 млн. лева) и с още по-впечатляващи проекти за издаване на библиотека от художествени произведения на български и чужди автори, луксозна серия избрани произведения, репродукции, а заедно с това да се организира книжарница и салон за изложби; редакционната и художествено-издателската работа пък да се повери на назначен от управителния съвет редакционен комитет¹⁴. Идеята и проектоуставът са от началото на 20-те години на ХХ век, за съжаление обаче амбициозното начинание остава неосъществено, изглежда по липса на достатъчно надеждни и заможни акционери, които да инвестират в бъдещото дружество.

Велико Търново е един от градовете, където собствениците на печатници развиват и книжарска дейност. Тя се изразява предимно в съществуването към печатницата и на книжарница, но и на книговезница. Един от търновските издатели с национално значение е Ефрем поп Христов. Неговата дейност започва още през 80-те и 90-те години на ХІХ век, но про-

дължава с успех и през следващите десетилетия. За това допринася и фактът, че наред с издателството той завършва производствения цикъл, закупувайки през 1912 г. печатница, а през 1925 г. настанява цялото си предприятие в собствени производствени помещения, което напомня много за цялостен издателско-полиграфически комплекс – с издателска структура, печатна база и собствена книжарница, разположена на горния етаж над печатницата. И действително, работата на този комплекс, благодарение на двете високочечатни машини формат 63x95 и 50x70 и с плочна преса тип „американка“ потръгва. Тук излизат десетки книги с художествен и учебен характер, работи се акциденция. Фирмата функционира до национализацията¹⁵.

В края на ХІХ век Ефрем поп Христов издава пръв приключенската белетристика на Майн Рид, макар по-късно към този автор да се насочват и други печатници издателства – столичното Иван Игнатов и синове, Иван Коюмджиев, варненският издател и книжар Венелин Божилов, печатниците в столицата на С.М. Стайков, издателя Жеко Маринов и „Радикал“, издателство „Ново образование и печатница „Нонотип“, издателствата „Цвят“ и печатница „Едисон“, Александър Паскалев и печатница „Съгласие“ (издали „Пълно събрание на съчиненията“ на М. Рид в петнадесет тома), и пр. Самият Ефрем поп Христов ползва за превод на някои от романите на известния писател търновския преводач Моско Москов, а преди да се сдобие със собствена печатница, прибегва до услугите на варненската печатница „Зора“, притежаваща голямоформатна цилиндрична машина за висок печат на формат 76x110 см, но ползва и печатници във Велико Търново и Севлиево. Все пак, изградил вече собствената си печатница, големият издател има значително по-широки възможности за полиграфическа изработка, още повече, че самият той държи на прецизността и качеството на отпечатваните книги. Печатницата на Ефрем поп Христов между двете световни войни дори разполага с възможности за стереотипно полиграфическо производство, които обаче са използвани по-късно, когато печатницата се влива в структурата на великотърновската държавна печатница „Димитър Найденов“, при работата с ротомашина. В най-ново време тази голяма печатница е снабдена с апарат за изливане на плоска стереотипия, хидравлична преса за матрициране на окръжния вестник „Борба“ и апарат за стереотипия на вестникар-

ските страници. Между двете световни войни тук излизат книгите на видния търновски писател-краевед Йордан Хр. Кулелиев „Малките добротворци във Велико Търново“ (1934), „Дружество „Здравец“ за летни ученически колонии в гр. В. Търново“ (1935), „Девичкото образование във В. Търново преди Освобождението“ (1936), „История на църквата „Св. Цар Борис“ – бивша „Св. Константин и Елена“ (1942). Свои издания при Ефрем поп Христов печата и друг великотърновски писател – Моско Груев Москов: „Политика и любов. Повест из нашия провинциален живот“ (1923); „Нашите революционери-поети“ (1925); „Българката според нашите народни песни“ (1926); „В царството на смъртта. Страничка от живота на македонците под Сърбия“ (1928); „Нашите народни любовни песни“ (1930); „Разкази“ (1940).

Една от дълголетните частни полиграфически фирми в старата столица е тази на братя Борис и Димитър Церовски (основател е Никола М. Церовски през 1904 г., в съдружие; печатницата е закупена от Пано Иванов), наричана още „Елит“ и „XX век“¹⁶. Към края на дейността си разполага с плочна преса тип „американка“. Освен акцидентия тук излизат от основаването ѝ до 1942 г. 270 книги. За известен период преди 1944 г. съществува под името „Книжарница, печатница, книговецница на Борис Церовски, Иван Инджев и Генчо Махлянский“.

В печатница „Церовски“ се печатат някои от книгите на писателя Моско Г. Москов – второто и третото издание на „Четата на Христо Ботев“ (изд. Цаню Николов, 1907 и 1910); четвъртото издание на „Джебен речник на чуждите думи в езика ни“ (книж. Ив. С. Вителов, 1907); „Приказки и легенди“ (Цаню Николов, печ. Н. М. Церовски и сие, 1908); „Миналото и бъдещето на Търново в икономическо отношение“ (Н. М. Церовски и сие, 1910); „Търново в най-древното си минало“ (изд. д-во Царевец, 1918), приказката в стихове „Дядо Трак и змея“ (Антон Н. Стоянов; печ. Церовски, 1925).

През 1923 г. във Велико Търново е организирана печатница-книжарница „Теменуга“ на братя Ноеви с инвентар на печатницата на братя Церовски¹⁷. Тази печатница разполага с плоскопечатна половинформатна машина 70x100 „Франкентал“, шивачни книговецки машини, папшер и разнообразни шрифтове. Интересно е обстоятелството, че собственикът Д. Ноев работи предимно в книжарницата. Независимо от това фирмата функционира успешно, пе-

чатат се книги, периодика, акцидентия, правят се тетрадки с твърда подвързия малък и голям формат. Тук излиза и брошурата на Моско Г. Москов „Естетичното възпитание в нашите училища“.

Едно от големите полиграфически предприятия в старата столица е печатницата на Стефан Ралевски и Христо Дамянов, която закупува инвентара на печатницата-книжарница „Отец Паисий“, на Иван Панчев и съдружие, вероятно след 1923 г. Притежава плоскопечатна машина „Мариньони“, две плочни американски преси и добра книговецка техника, разнообразни шрифтове. Тук се печатат около 60 заглавия на вестници и списания, акцидентия, афиши, книги. Тук например през 1932 г. излиза книгата на видния търновски търговец, учител по математика и член на Русенската индустриална камара Петър Карачоров „Нашата индустриална политика“, където се отправят обективни и критични бележки върху състоянието на българската икономика и политиката на митнически протекции. Книгата е в немалък тираж за подобен род издание – 2000 екземпляра и предизвиква оправдан интерес със злободневната проблематика и нестандартните си предложения за решаване на актуални стопански проблеми. Петър Карачоров е собственик заедно с брат си Христо на най-внушителната сграда в тогавашно Велико Търново (днес в нея се помещава здравноосигурителната каса), с голям железарски и колониален магазин. Подпомага Съпротивата, има симпатии към съюзническата коалиция. Става председател на окръжния комитет на Отечествения фронт, но след 1945 г. е наклеветен, репресиран и умира в затворнически санаториум. Посочената книга и споменици на съвременници ми послужиха преди десетина години да напиша и да издам историческия си роман на документална основа „Палатът на Карагерови“ (В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 1994)¹⁸. Очевидно П. Карачоров е заплатил добре за излизането на „Нашата индустриална политика“ и се е ползвал с преференции от страна на печатница-издателство „Ралевски-Дамянов“, тъй като книгата е напечатана на луксозна хартия, с добър печат в книжното тяло, а част от тиража е с черна твърда подвързия¹⁹.

С прекъсвания между двете световни войни в Търново работи и печатницата-книжарница на Иван Д. Панчев. Виждаме, че през 1940 г. тук излиза книгата на С. Калпакчиев „Песни за учащата се младеж“. С много по-дълголетни традиции обаче е печат-

ницата-книжарница на братята Иван, Никола и Илия Касабови, организирана през 1899 г. и просъществувала докъм 1940 г. В нея са се печатали книги, вестници и административни формуляри. Трайна дия между двете световни войни оставя и дейността на печатница „Прогрес“ на Стефан хаджи Панайотов. Основана е от Панайот хаджи Панайотов през 1885 г. със съдействието на русенската фирма „Риглер“. При тежава още книговезница и книжарница, а в печатницата работят две печатарски машини. Около 1912 г. собственикът се премества във Варна и продава печатницата на малкия си брат Стефан, при когото тя работи до 1930 г. От името на тази печатница излизат предимно книги и периодични издания.

Една от дълго просъществувалите в старата столица е фамилната печатница на Фъртунови. Основана от хаджи Тодор Стефанов Фъртунов около средата на 80-те години на XIX век, печатницата преживява и трудни дни, сменя собствениците си – сина Стефан и внука Тодор (избран за кмет на В. Търново), а през 1940 г. е наета от печатарския работник Панайот Кършев и негови съдружници. Печатницата има плоскопечатна машина формат 58x84 и американска преса „Ангер“, телова шивачка, папшер и книговезки нож, но и добър набор от шрифтове, някои от които предназначени за отпечатване на афиши²⁰. Тук излизат десетки книги, списания и местни вестници.

През 20-те – 30-те години на XX век в печатницата на Фъртунови се печатат книгите на утвърдения вече търновски писател Моско Москов „Лясковец, минало и бъднината му“ (1920); „Хайдути. Разказ“ (1923); „Начало на индустрията в Търново“ (1925), като носят името на печатница „Ст. Фъртунов и син“. Но тук не бива да отминаваме и онези издания на М. Москов, които излизат в първите години на активното му творчество в печатницата на основателя ѝ хаджи Т. Ст. Фъртунов, като: „Изложението. Пътни бележки през 1892 г.“ (1895), „Повести и разкази“ (1895), повестта „Дядо Желю Хаджията“ (1900), „Към бойното поле. Разкази из последната война“ (1913).

В началото на 1925 г. работата на една от дълголетните в провинцията полиграфически фирми – ямболската печатница „Светлина“ (основана 1893 г.), се реструктурира съществено. Константин Марангозов, син на основателя на печатницата Иван Марангозов, имайки подкрепата на братята си, работещи и съдружници в предприятието, извършва технологични промени, доставяйки нова техника и разнообразни шрифтове.

Освен традиционната плочна преса тип „американка“, тук вече работи голяма печатарска машина, перфорачна машина, голям книговезки нож, а впоследствие е закупена и още една плочна преса от системата „Анжер“. На следващата година печатницата разполага с петима словослагатели, машинист, книговезец, помощен персонал. Делът на частните поръчки е три пъти по-голям от дела на държавните. Технологичната наличност през 1934 г. възлиза приблизително на 2 209450 лева, увеличава се чувствително и производственият капацитет. През април 1925 г. е образувано Дружество за печатни издания „Светлина“, в което всички работещи във фирмата стават съдружници. Усъвършенства се работата на книговезницата, където се извършва подвързването на книги и периодика. Между двете световни войни работата на печатницата се разраства. Доброто заплащане на полиграфическите работници привлича повече работещи и специалисти²¹. Приемат се за отпечатване периодични издания от съседни селища като Хасково, Карнобат, Айтос, Елхово. Излизат книги, а също и местните вестници: „Тракиец“ (1923–1944), „Ямболски общински вестник“ (1921–1939), модернистичното литературното списание „Кресчендо“ (1922), детска музикална библиотека „Радост“ (1929–1930), литературният сборник „Плеяда“ (1923–1925), музикалната детска библиотека „Радост“ (1929–1930). Изработваните книги, списания, периодични сборници и вестници се отличават с добра техническа редакция и умело полиграфическо изпълнение.

Повечето от големите български печатници и издателства, независимо от политическите промени и трудностите, породени от военновременния период, продължават своята дейност до самата национализация. Удивително е, че някои дори кроят планове за разширяване на дейността си, и то в едно преломно, несигурно за издателския бизнес време. Такъв е примерът с издателя-стопанин на популярната библиотека „Златни зърна“ Славчо Атанасов. Насърчен от успеха на своето дело, той инвестира в работата на столичната печатница „Фар“, собственост на брат му Марко Атанасов, като след 1944 г. купува скъпа за времето техника – съгвачна машина „Прес Ко“, голямо количество месингови линии, каси, букви, за които тегли голям кредит в размер на 1 800 000 лева от Национална кооперативна банка²². Скоро обаче печатницата е национализирана, като инвентарът ѝ се дава на държавната печатница „Народна просвета“, а на

12 юли 1948 г. е ликвидирано и самото издателство на Славчо Атанасов²³, като е одържавено и голямо количество издателска продукция, а издателят и семейството му са изселени извън столицата. Дълги години издателят е преследван, набеждаван е в злоупотреби заради заложеня пред Националната кооперативна банка инвентар, срещу които е получил възможност да купи споменатата техника за печатницата на брат си. Не се отчита обстоятелството, че техниката е национализирана, водят се изтощителни дела. За да се спаси от преследване и да му бъде опростен дългът, съгласно Указа за опрощаване на задълженията към банките и държавата, през 1955 г. Славчо Атанасов се принуждава да стане член на ТКЗС в Кюстендил, със съдействието на Славе Мицов, доскорошен собственик на книжарница „Народен учител“ в града, където се проявява като старателен и добър работник. И не престава да отстоява доброто си име²⁴. През 60-те години се завръща в София, като ръководи изграждането на Синодалната утварница, в следващото десетилетие написва голяма селищна монография за родното си село Насалевци, а през 1994 г. възстановеното издателство „Хемус“ възобновява вече патентованата със съгласието на Славчо Атанасов поредица, като продължава да я издава със старата издателска емблема и с романи на Джон Ъпдайк, Херман Хесе, Е. Л. Доктороу и други бележити майстори на световната белетристика.

Наред с работещите във вътрешността на страната множество полиграфически фирми, по време на Втората световна война и в Скопие работи печатница, цинкография и книговезница „Българско дело“. Тук например през 1943 г. излиза сборникът с разкази на Невена Неделчева „Случайност или съдба“, независимо че повечето от нейните белетристични творби – сборници с разкази и романи, се печатат в севлиевското издателство-печатница „Братство“ и столичните печатници „Братя Миладинови“, „Литопечат“, „Задруга“. В Ески Джумая (дн. Търговище) от края на XIX до 1947 г. съществуват няколко печатници – първата от тях е „Единство“ на Милко Собаджиев (1889–1909); „Надежда“ със собственик Георги Мощев (1908–1912), както и фамилените печатници с основатели Михаил Менгишев (организирана през 1922 г.) и печатница „Карееви“, чиято работа започва през 1925 г. Последните две печатници са национализирани към края на 1947 г., като е основана околийска, а впоследствие държавна печатница „Дечо Стефанов“. В

споменатите полиграфически предприятия в Търговище обаче и преди, и след национализацията им излизат преди всичко периодични издания и незначително количество книги. В други, по-развити печатарски центрове, работата на печатниците надхвърля издаването на местна периодика – така например в началото на века в Свищов активно работят печатница-издателство „Димитър Тричков“ и „Атанас Данков и Сие“ (продължил дейността си в Русе), ползотворна дейност в полза на българската книга развиват и авторитетните свищовски печатници „П. А. Славков“, „Паничкови“, „Вл. Янакиев“, утвърждавайки града като едно от добре функциониращите средища на родното книгопечатане, независимо от това, че селището вече е само околийски център. Някои от тези печатници, а и столични полиграфически предприятия, печатат научните трудове, учебниците, помагалата и разписите на лекциите на преподавателите от Висшето търговско училище „Д.А. Ценов“ (днес Стопанска академия „Д.А. Ценов“ – Свищов). В други градове, близки до големите издателски и печатарски средища, също има известни печатарски и издателски прояви. В Провадия например от 1898 г. работи книжарница и печатница на Никола Чехларов, местен търговец, който изработва брошури, малки книжки, акциденция. В началото на века там функционират още печатниците „Христо Ботев“ и „Пейнирлиев“, без обаче да оставят значими следи от по-мощна издателска и печатарска дейност в региона.

Разбира се, бихме могли да приведем още немалко примери за добре функциониращи полиграфически предприятия, които имат съществени приноси в отпечатването на книги и периодика. Все пак, от казаното дотук може да направим няколко обобщаващи оценки.

* Периодът между двете световни войни е наситен с интензивни издателски прояви. Печатниците в столицата и провинцията реализират излизането на значителен брой периодични издания, книги от български автори и преводна литература.

* Продължава да се институционализира издателската и печатарската дейност в лицето на Държавна печатница, Придворна печатница, Печатница на Армейски военно-издателски фонд. Частните печатници с по-ограничени технологични възможности виждат в лицето на Държавната печатница в столицата, сериозна монополна заплаха, която застрашава интере-

сите на средните и особено на дребните собственици на полиграфически предприятия.

* Развиват се нови структури на кооперативни печатници-издателства както в столицата, така и в по-големите издателски средища в страната. Кооперативните печатници в София, Пловдив, Плевен и други градове предлагат конкурентни цени на издателите и привличат широк кръг клиенти, а дейността им се развива успешно през 20-те – 30-те години на ХХ век.

* В структурно отношение преобладават акционерните дружества, събирателните и командитните дружества, а повечето еднолични собственици предпочитат да пререгистрират своята дейност, като привлекат заможни и авторитетни личности за съдружници в условията на остра пазарна конкуренция.

* На практика у нас между двете световни войни се оформят издателско-полиграфически комплекси със завършен цикъл на производство и книготърговска дейност, със собствени издателства, печатници и книжарници, редакции на вестници или списания. Някои печатници обособяват като относително самостоятелни структури и книговезници (София, Русе, В. Търново, Пловдив). В Русе, В. Търново, Пловдив, Варна, Плевен и други по-големи градове са познати специфични организации на производствения процес като печатници-издателства, издателства с печатни бази, книжарници-печатници и издателства.

* Развива се технологичният парк на родното печатарство; подобряват се условията за печатане на български книги. В столицата и някои по-големи печатарски центрове се работи вече с машинен линотипен набор; създават се условия за развитие на стереотипията и на трицветния печат; широко навлиза илюстрацията в книгата и списанието, които подобряват своя графичен облик. Все още обаче повечето от средноголемите и малките печатниците използват тежкия словослагателски труд, бавно се въвежда електродвигателната тяга за задвижването на печатните машини. Липсват оригинални и добре излети български шрифтове на кирилица, докато върху рисуваните оформителски и орнаментни шрифтове при подготовка на книжното тяло, титулната страница и корицата на книгата работят мнозина български художници – Илия Бешков, Александър Божинов, Никола Тузсузов, Илия Петров, Никола Захариев, Николай Райнов. Развива се и детската илюстрация в книгата. Форматното многообразие на изданията все още е ограничено от преобладаващите половин и четвърт-

форматни машини за висок печат. По-рядко се среща технологията на дълбокопечатната хелиографюра и изработката на дълбокопечатни илюстрации и съпроводителни текстове, предимно за списания и по-рядко за книги. Технологията на литографския печат се използва по-рядко за илюстрации и корици на книгите и предимно за отпечатване на многоцветна акциденция и етикети. Печатат се и голямоформатни афиши с големи дървени букви. По-рядко в печатниците се срещат целоформатни и ротативни печатни машини. Все пак в столицата и някои градове технологичните полиграфически новости изпревават печатарското дело спрямо по-малките селища, където все още се работи с четвъртформатни машини и плоскопечатни преси тип „американка“.

* Като цяло полиграфическото производство насърчава развитието на издателската дейност, стимулира отпечатването на български автори и влияе върху изграждането на национална книгоиздателска традиция. Българската книга между двете световни войни става търсена, предпочитана стока; нещо повече, родното печатарство благоприятно въздейства върху книжовните процеси, върху развитието на съвременните литературни жанрове като сборника с разкази, повестта, пътеписа, романа в контекста на общолитературния процес. Неслучайно родното книгоиздаване и печатарското дело подпомагат появата и популяризирането на писатели като Йордан Йовков, Георги Райчев, Добри Немиров, Ангел Каралийчев, Емилиян Станев, Димитър Димов, Димитър Талев, Константин Константинов, Светослав Минков, Боян Болгар, а заедно с това утвърждава и майстори на историческата проза като Фани Попова-Мутафова, Стоян Загорчинов, Константин Петканов, Георги Константинов. За тези и други, все още недостатъчно оценени подобаващо наши писатели, е необходимо да се продължат проучванията в тази насока. Интересно би било на основата на документален и архивен материал да се разкрият творческите контакти между печатари, издатели и автори в този толкова интересен и значим период от историята на българската книжовност.

БЕЛЕЖКИ 1.

↑ Изложение за състоянието на Държавната печатница през 1914–1916, 1924/1927–1927/1928, 1930/1931–1934/1935 година. С., Държ. печ., 1914–1936.

² **Закон** за българската държавна печатница. С., Държ. печ., 1918. 5 с.

³ **Маринов, Ал.** Печатници и издателства в Пловдив. Пловдив, Държ., архив, 1989, с.54.

⁴ **Чорбаджиев, Н.** Плевенските печатници. Поборници и културно-просветни дейци. Плевен, 2003, с. 23.

⁵ **Маринов, Ал.** Цит. съч., с.39; **ДА – Пловдив**, ф. 50 К, оп.3, а.е.817.

⁶ **Маринов, Ал.** Пак там, с.38; Юг (Пловдив), № 2064, 1 ноем. 1925.

⁷ **Маринов, Ал.** Цит. съч., с.39. По въпроса за пловдивските печатници и в: **Янков, Д.** Книгоиздаването в Пловдив от Съединението до 1944 година. Дипл. работа. ВТУ, катедра Библиотекознание и масови комуникации(БМК). Науч. р-л доц. д-р Лъчезар Георгиев. В. Търново, 2005, с.42–53.

⁸ **Жейнов, И.** Печатарството в Русе. Русе, Дунав прес АД, 2004, с.129–130.

⁹ **Златева, Г.** Издателска и печатарска дейност в Шумен от Освобождението до 1944 година. Дипл. работа, ВТУ, катедра БМК. Науч. р-л доц. д-р Лъчезар Георгиев. В.Търново, 2005, с. 25.

¹⁰ **Жейнов, И.** Цит. съч., с.112–119.

¹¹ Пак там.

¹² **Пак там.**

¹³ **ДА – Пловдив**, ф.50 К, оп.4, а.е.1185; ф.50 К, оп.3. Едноличен регистър. Виж също: **Маринов, Ал.** Цит. съч., с.33.

¹⁴ **Бенбасат, А.** Още нещо за книгоиздателя Гео Милев. – **Издавател**, 2003, № 3, с. 20–25.

¹⁵ **Ковачев, М.** Печатниците във Велико Търново от Освобождението до 1944 г. – В: **Светъл път.** Държавна печатница „Димитър Найденов“, Велико Търново. Варна, 1981, с. 16.

¹⁶ Пак там, с. 11; с. 16; с. 18.

¹⁷ Пак там, с.16 и следв.

¹⁸ **Георгиев, Лъчезар.** Палатът на Карагерови. В. Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 1994.

¹⁹ За личността и делото на Петър Карачоров виж още в статиите ми: **Георгиев, Лъчезар.** Утопична мечта, платена с живот. – **Борба** (В. Търново), № 13, 1 март 1991; **Родът на Карачорови.** – **Синьото време** (В. Търново–Габрово), №11, 28 март 1991; **Прототипи и реалности.** [По следите на тоталитаризма]. – **Синьото време** (В.Търново, Габрово, Ловеч), №33, 29 авг.– 4 септ.1991.

²⁰ **Ковачев, М.** Цит. съч., с.12.

²¹ **Димитрова, Р.** За създаването и дейността на печатница „Светлина“ – Ямбол. – **Архивен преглед**, 1987, № 1, с. 47; **ДА – Ямбол**, ф. 169 К, оп. 1, а.е. 47, л. 1; **Ямбол** (Ямбол), №84, 21 март 1925.

²² **Цанков, Г.** Сеячът на Златни зърна. Документален разказ за съдбата на издателя Славчо Атанасов. С., НБКМ, 2004, с.159–160. На с.159 в книгата е посочено, че Славчо Атанасов е закупил „скъп печатарски инвентар“ на 30 май 1948 г. На с.170 обаче авторът си противоречи, като отбелязва, че :“...през 1945 г. стопанинът на Златни зърна закупува сгъвачна машина и букви за печатницата на брат си.“ Второто твърдение приемаме за по-приемливо, тъй като трудно може да допуснем, че през 1948 г. Славчо Атанасов, и то след излизане на закона за национализацията, би приел подобен рискован ход.

²³ **Цанков, Г.** Цит. съч., с.162.

В посочената книга, наред с това, е публикувана молба на Славчо Атанасов до Президиума на Народното събрание и председателя Георги Кулишев. В молбата (с. 175–176) се съдържа сведения за последния период от дейността на издателя в преломните преходни години и мотивите му да закупи солидна печатарска техника за издателството:

„...Като служащ в книгоиздателства, започнах сам да издавам и редактирам месечна библиотека *Златни зърна*. Понеже исках издаваните от мен книги – романи и биографии на велики люде, да имат добър външен вид, закупих със заем от бившата Национална кооперативна банка една сгъваема машина и нови букви, които заложих при същата банка. При национализиране на печатницата взеха и моята сгъвачна машина и буквите ми, които бяха оставени в печатница *Фар* на моя брат, където печатах книгите си... Българската народна банка обаче, като право-приемница на Националната кооперативна банка, отказва да реализира залога си – за което имаме процес сега във Върховния касационен съд, и ме преследва за това мое задължение, макар че то е покрито със залога. Б.Н. Банка иска да продаде единственото ми жилище – тристаен апартамент в София – аз имам семейство: жена и невръстен син... За ваше знание трябва да добавя...заложих готови книги на стойност 372 000 стари лева; тези книги са иззети при закриване на частните издателства от ДП *Наука и изкуство*, но Б.Н. Банка би могла да търси вземането си и от това обезпечение. Но тя не прави това а преследва мене – иска да продаде единственото ми жилище и да ме остави на улицата...“

Несъмнено цитираният откъс от документа сочи мерилото на тогавашната система към заслужилите люде, посветили живот, всеотдайност и сили в полза на българската книга и родната книжовност. Мерило спрямо частници, капиталисти, които се гледат единствено като врагове на системата и тяхната награда за дългогодишните им усилия заслужават лагер, интерниране, щателни наблюдения под зоркото око на Държавна сигурност. – б.м., Л.Г.

²⁴ **Цанков, Г.** Цит. съч., с.213.

2. Управление на книгоиздателската дейност от началото на XX век до национализацията

2.1. Старите издателски фирми – по нови пътища на сдружаване и окрупняване на издателския бизнес

Една от дълголетните фирми в издателския бизнес у нас преди национализацията през 1947 г. е тази на Христо Г. Данов. Основана още през 1855 г., Дановата книжарница-издателство се развива през Възраждането и просперира след Освобождението, като със закупуването и на собствена печатница се превръща в добре функциониращ издателско-полиграфически комплекс. В началото на века той притежава дори букволяерна, а в печатницата на издателството работят около сто човека. Издателският комплекс, умело ръководен от своя основател, се утвърждава в издаването на учебници, помагала, христоматии, научни и научнопопулярни издания, художествена литература, атласи, географски карти, портрети на бележити български обществени и политически дейци.

В началото на XX век постепенно Христо Г. Данов отстъпва ръководството на фирмата на синовете си Груйо, Милош и Веселин. Видният български издател умира на 11 декември 1911 г., достигнал 83 години. Месец по-късно, на 11 януари 1912 г., пловдивският окръжен съд регистрира търговската фирма „Христо Г. Данов“ – командитно дружество, която „е продължение от старата еднолична фирма „Хр.Г. Данов“ и включва в себе си всички движими и недвижими имоти, останали в наследство в момента на смъртта на покойния Хр. Г. Данов.“¹ Предметът на предприятието е определен като „книгоиздателство, печатарство и учебни помагала“² В документа за регистрацията се изяснява начинът на управление на новата издателско-полиграфическа структура: „Дружеството се управлява и представлява пред всички съдилища и учреждения от колективните – с неограничена и солидарна отговорност – членове: Д-р Груйо Хр. Данов и Милош Хр. Данов, заедно и поотделно; те имат неограничени права да вършат всякакви сделки, да купуват, да продават, да залагат, да ипотекират дружествени имоти и да сключват заеми задружеството без да имат нужда от специално пълномощно.“³ Пак в същия документ се посочват и отговорностите на останалите участници в новата издателска фирма: „Ограничено отговорни членове – командитери – на дружеството са: Анна Хр. Димова,

Невяна Г. Шойлекова, Мария М. Пършорова и Веселин Хр. Данов.“⁴ В подадената декларация пред информационната служба на Българска народна банка, раздела „Индустриални фирми“, като управители на фирмата са посочени д-р Груйо Хр. Данов и Милош Хр. Данов⁵.

В дружествения договор на новото командитно дружество с дата 5 януари 1912 г. се изясняват функциите на неговите неограничено и ограничено отговорни членове, които са наследници на видния издател и които съставят командитно дружество, „което да продължава търговията на печатарската, книгоиздателската и за учебни помагала фирма „Хр. Г. Данов“ в Пловдив под същата фирма.“⁶ В същия договор се уточнява: „Съдружниците Груйо Хр. Данов и Милош Хр. Данов са неограничено и солидарно отговорни – колективни членове, а Ана Данова, Невянка Шойлекова, Мария Пършорова и Веселин Хр. Данов са ограничено отговорни – командитери, в размер на наследствената им част, която се оцени по лв. 27 106, 44 ст. на всеки един“⁷. Според договарянето колективните членове следва да получават по 10 процента от чистите печалби, но не по-малко от 4800 лева годишно. Предвижда се 3% запасен фонд и 3% за овехтяване (на печатарските съоръжения), като остатъкът от печалбата се разпределя по 1/6 част за всеки дружествен член, съгласно Търговския закон, към 30 юни. Посочената печалба всеки дружествен член може да изтегли⁸. Интересно решение в договора се предвижда за Веселин Хр. Данов, който има право след завършването на университета, „най-късно до 2 години, без да се смята времето, прекарано във военна служба, да подаде писмено заявление и да постъпи на работа в дружеството като колективен член“⁹. През 1934 г. командитното дружество, увеличило значително капитала си, прераства в дружество с ограничена отговорност, като в регистрацията на дейността е отбелязано „О. о. Д-во „Христо Г. Данов“ – книгоиздателство и учебни помагала“. Годината 1939-та е забележителна в историческия път на тази голяма издателска структура – издателството е преместено от Пловдив в София, където функционира до 1948 г., след което е одържавено, а дейността му спира. Едва през 1960 г. в Пловдив е основано държавно издателство „Христо Г. Данов“, което успешно действа като държавна структура до началото на 90-те години на XX век.

Сред запазените документи за дейността на „Хр. Г. Данов – Пловдив. Книгоиздателство и учебни помагала“ между двете световни войни впечатлява едно регулярно известие до свои клиенти с бланката на издателството, свързано с търговията с учебници и помагала, което идва в отговор на многобройни запитвания за доставка по училищата: „Ний доставяме само книги, които са наше издание. Канцеларски и училищни потреби нямаме. Понеже не разполагаме с изданията от други издателски фирми, то нашата доставка би била само една част от цялата доставка на училището. Пред вид че търговията на учебници е сезонна работа, която трае един месец, ний нямаме физическа възможност да правим доставки направо до училищата, защото за тези доставки ний би трябвало да разполагаме с 50 пъти по-голям персонал, отколкото имаме сега. Представете си книжарницата ни наводнена през м. Септемврий с хиляди поръчки, които би трябвало да изпълним в една седмица, тъй като всички училища бързат да почнат редовните си занятия. С нашия персонал ний не бихме могли да изпълним тези поръчки даже в продължение на 6 месеца.“¹⁰ Несъмнено управлението на издателския бизнес за традиционно силните в търговията с учебна литература наследници на Христо Г. Данов е предизвиквало проблеми с транспортирането и доставката, а дружеството не е искало да рискува с необосновано сезонно разширяване на издателския персонал. Още когато офиса на издателството е в Пловдив, ръководството решава проблема, като използва широко книжарите в страната, създавайки по този начин собствена маркетингова мрежа – едно удачно управленско решение за издателския бизнес през този период. Затова в същия документ се пояснява на клиентите по-нататъшната стратегия: „По тези съображения ний сме принудени да работим чрез книжарите и да използваме по този начин и техния персонал, който брои със стотици работни ръце. Нещо повече даже: книжарите почват да се снабдяват от нас с книги, които не подлежат на преизбиране, още през м. Юлий преди надлежната учебна година и туй ни олеснява много в експедицията. През м. Септемврий ний пращаме само новите си издания и при всичко че работим вечер до късно, едва успяваме да експедираме книжарските поръчки на време. Ако даже ний всичко превъзмогнем, то тукашната поща, която има само един чиновник за

колетната служба, не би успял да извърши формалностите по всички пратки, които ний ежедневно бихме му носили, а камо ли да експедира и пратките на другите търговци.“¹¹ Затова издателството препоръчва на по-големите си клиенти – предимно училищата в страната, да се обръщат към местните книжари, които са снабдени с необходимите издания пособия за новата учебна година. От документа става ясно още, че пощенските услуги през епохата все още не са пригодени за нуждите на тогавашната книготърговия. Все още са непознати широко навлезлите през 80-те – 90-те години на XX век актуални форми за доставка от издателството към клиента чрез формите за абонамент и разпространение на книги посредством т.нар. „книгопоща“. Между двете световни войни издателство „Хр. Г. Данов“ ще удовлетворява потребностите на клиентите си чрез механизмите на постепенно изграждаща се мрежа от книжари в цялата страна, работещи по директни поръчки и купувачи срещу определени отстъпки от склада на издателството.

Големите български издатели са обезпокоени от влошената обществено-политическа обстановка през 1923–1924 г., която влияе негативно върху книготърговската дейност. На 31 юли 1924 г. издателствата „Хр. Г. Данов“, „Ал. Паскалев“, „Хемус“, „Иван Пощаков“, „Иван х. Николов“, „Стоян Атанасов“, „Сава Тодоров“ и „Ефрем поп Христов“ излизат след срещата си в столицата с обща декларация (изпратена като „окръжно“ до книжарите в страната), в която изразяват тревогата си, че „през изтеклата учебна 1923/24 година, вследствие на развилите се събития в самото начало на учебната година (септемврий 1923 г.), не можахме да пласираме повече от 40% от книгите, които бяхме приготвили за същата учебна година и че ни останаха 60% от книгите непласирани.“¹² Документът свидетелства за неудовлетворението на издателите, „че в края на идната 1924/25 г. изтича тригодишният срок на въведените сега учебници в отделните прогимназиялни класове и IV клас на средните училища..., а следователно, същата 1924/25 уч. год. е последна през която ще могат да се пласирват сегашните учебници, които, с изключение на букварите, са печатани на правописа и програмата от времето на г. Омарчевски...“¹³ (визира се управлението на БЗНС и просветният министър Стоян Омарчевски–Л.Г.) и се посочва, „че останалите ни 60 на сто от ланските

книги ще могат напълно да задоволят нуждите на отделенията, прогимназиялните класове и IV клас на средните училища..., като се не изпуска извид обстоятелството, че през идната 1924/25 уч. година, като трета учебна година за същите учебници, ще могат да се използват и всички екземпляри, които са били продадени на учениците през първите две учебни години.¹⁴ В декларацията се изразява огорчението на издателите, че са претърпели големи загуби през учебната 1921–1922 г., тъй като са бракували повечето свои издания, отпечатани по стария правопис, и се е наложило отново да ги печатат по правописа на просветния земеделски министър Омарчевски; повторно огромни загуби са понесени „през учебната 1922/23 г., защото бракувахме книги, съставени по програмата на г. Пешева от 1915 год., даже и тези, които за предидущата година бяхме напечатали по правописа на г. Омарчевски, за да ги преиздадем всички, след нови и скъпи рецензии, в съвършено нови издания и вътре в три месеца, по програмата на г. Омарчевски от 14. I. 1922 год. и, разбира се, по правописа му; и трети огромни загуби през текущата 1923/24 уч. година, защото, от една страна, се пласираха недостатъчно книгите ни...и...защото трябваше да бракуваме напечатаните си буквари за същата година по правописа на г. Омарчевски и да ги препечатаме набързо през септемврий 1923 г. по последния правопис на Министерството от август 1923 год.“¹⁵ Ясно е, че политическата нестабилност, неразбориите в просветното министерство и неудачните и бързи промени на правописната реформа най-силно удрят по интересите на онези крупни издатели, заети с издаването на учебна и учебно-помощна литература за началния и средния курс. Пример за това е финансовият колапс, който застига известния български издател Александър Паскалев. Издал в големи тиражи учебници и помагала по стария правопис, влязъл в големи разходи и по строежа на нова сграда за издателството си в централната част на столицата, Паскалев не може да продаде своята голяма по количество и издания учебна литература и понася съкрушителна загуба, която ще го преследва до края на дните му¹⁶. Неслучайно споменатата декларация-окръжно на големите български издатели от 31 юли 1924 г. има за цел да обмисли мерки, които трябва да намалят жертвите и сътресенията, свързани с преминаването от един към

друг правопис, както преодоляването на кризата с „преминаването от една правопис в други и ликвидирането с учебниците, отпечатани по правописа на г. Омарчевски.“¹⁷ Проведеното заседание при тази среща довежда и до общо решение: „Да не допечатваме за 19214/25 уч. год. книгите си за отделенията и прогимназиялните класове, тъй като намиращите се на лице остатъци от текущата 1923/24 уч. год. ще могат да задоволят напълно нуждите на българските училища през идната 1924/25 уч. год., и всеки от нас да вземе мерки, за да разпредели за 1924/25 уч. год., още през август и септемврий екземплярите от всеки свой учебник за отделенията и прогимназиите, които му остават непласирани през изтеклата 1923/24 уч. год., най-правилно между книжарите в България. Под думите „най-правилно разпределение“, съгласихме се да разбираме, че всяко книгоиздателство ще даде на всеки книжар-консигнатор или неконсигнатор, който през изтеклата 1923/24 уч. год. е имал вземане-даване с респективното книгоиздателство, само толкова екземпляри от всяко свое издание, колкото екземпляри книжарят е пласирал през изтеклата 1923/24 уч. год. от същата книга, като ги е изтеглил направо от респективното книгоиздателство.“¹⁸ Явно, големите издатели в страната търсят едно разумно и справедливо за всички решение, което да удовлетворява, както издателствата на учебна литература, така и книжарите, търгуващи с тях на консигнация или закупуващи издателска продукция директно, в брой. Предвижда се и обстоятелството, че е възможно да липсват през следващата учебна година читанки, граматики и христоматии по български език, написани по официалния правопис. В този случай издателствата поемат ангажмента да ги издадат отново, по новия правопис, за своя сметка, без да се променят авторите и характерът на самите издания. По тази причина, в същото окръжно издателите известяват на книжарите в страната, „че за идната 1924/25 уч. год. всеки от нас ще разполага със същите издания за отделенията и прогимназиите, които е издавал и за изтеклата 1923/24 год. и че освен букварите, читанките за II, III и IV отделения, практическите граматики за същите отделения, българските граматики и христоматии за I, II и III прогимназиялен клас и някои от учебниците по пение за I прог. кл., които ще бъдат преиздадени стереотипно, като ланските, но по последния

официален правопис (от 15 август 1923 год.) всички други учебници за отделенията и прогимназиите ще бъдат по отменения правопис на г. Омарчевски, защото те са непродадените остатъци от миналата учебна година и разрешени от Министерството да се употребяват в училищата.¹⁹ Тук в декларацията си издателите се позовават на документ на просветното министерство от 31 август 1923 г. Несъмнено те са били във връзка с министерството и са оказали известен натиск да не се прилага категорично и изцяло наредбата за обучение по новия правопис, с цел да се реализират в училищата непродадените остатъци по отменения правопис на Омарчевски (чийто срок за приложение в обучението е бил тригодишен) с изключение на посочените учебници и помагала по български език. За целта издателите са направили и съответните отстъпки за отпечатване на учебни издания по новия правопис от 15 август 1923 г. за нуждите на отделенията и прогимназиите, във връзка с обещанието по български език. На книжарите са предоставени търговски отстъпки за реализиране на продукцията за учебната 1924/1925 г. в размер на 25 на сто, с която да покриват застрахователни, пощенски, железопътни и амбалажни разходи. От консигнаторите-книжари няма да се приемат повече от 10 на сто непродадени учебници за отделенията, прогимназиите и IV клас на средните училища²⁰. В окръжното си издателите подчертават още, че „интересът на учащите се, книжаря и издателя изискват, щото през 1924/25 уч. год. нийде да не става заместване на едни учебници с други“²¹. В заключение на своята декларация-окръжно големите български издатели предупреждават за възможни действия от „случайни издатели“, които биха се възползвали от ситуацията: „Поради това, че издателите не ще могат да препечатат за 1924/25 год. книгите си за отделенията и прогимназиите, които не са в пряка връзка с изучаването на българския език по новия официален правопис, възможно е да се явят случайни издатели, които, без да са носили бремето на новото си съсловие през мъчните години след войните, да искат да използват заетруднението на същинските издатели и, за леки облаги, да издадат книги за отделенията и прогимназиите, които не са в пряка връзка с изучаването на българския език по новия официален правопис. Ние ви молим, в случай че се появят такива издатели и издания и охотници да

ги въвеждат, въпреки правилника за учебниците и окръжното на Министерството, да откажете да набавите за когото и да било тези издания, а също и да откажете да ги складирвате за продан в книжарницата си. Подписващите настоящето окръжно издатели, ще държим точна сметка за всеки наш клиент, който в тези критични времена за същинските български издатели допуснат или улесняват заменяването на сега въведените книги в отделенията и прогимназиите с други, или пък, че набавят някому и продават в книжарницата си книги от рода на тези, за които е дума... Разчитайки на вашето просветено схващане на дължностите ни, като книжари и книгоиздатели през критичната за съсловието ни идна 1924 – 1925 уч. година; разчитайки на дългогодишните приятни връзки помежду ни, очакваме да развиете в работата си дейност, която е напълнов духа на това окръжно.“²²

Битката на книжния пазар в следващите години става все по-ожесточена. Още през 1923 г. е създаден Книжарският съюз, който има и своя трибуна – „Книжарски вестник“. През 1928 г. е създадено командитно дружество с неограничено отговорен член Димитър Димитров, книжар от Варна и главен редактор на в. „Книжарска дума“. От страниците на изданието се води остра словесна престрелка срещу „Иван Игнатов и синове“, в отговор на което авторитетното столично издателство чрез свои съмишленици отговаря във вестниците „Глобус“ и „Литературни новини“. Издателската фамилия Игнатови е обвинявана, че дава прекалено големи отстъпки и директно се договаря с купувачи, като по този начин нарушава интересите на книжарите в страната²³. Книжарският съюз заема отрицателно становище срещу недомислената правописната реформа, която обрича издатели и книжари на чувствителни финансови загуби, както и против училищните кооперации, опитващи се да отвоюват територии за търговия с учебна литература за училищата²⁴.

По-големите издатели осъзнават колко е важно да обединят усилията си в условията на остра конкурентна борба. Така между издателство „Христо Г. Данов“ – командитно дружество със седалище в Пловдив, и столичните издателства „Казанлъшка долина“ – еднолична фирма на Тодор Казанджиев, и „Хемус“ – акционерно дружество, на 23 март 1933 г. в София

се подписва договор, с който страните се споразумяват да образуват гражданско сдружение, чийто предмет е издаването на учебници за народните училища, които са под ведомството на Министерството на народното просвещение²⁵. Целта на книгоиздателите е: „да подбират добрите проекто-учебници или учебници, съставени за народните училища..., да ги издават, хубаво, навреме и в достатъчно количество..., да ги пласират и продават само чрез одобрени от книгоиздателствата добри и сигурни (като платци) книжари-препродавачи в Царството..., да уеднаквят по възможност издаваните от тях учебници както в хартията за текста и кориците им, тъй и в печатните и литографни приложения..., като при това уеднаквяване книгоиздателствата съблюдават основното правило: да не издават учебници с материали, които са по-долнокачествени от нормалните, предвидени в правилника за учебниците, или с приложения, които не отговарят на изискванията на Министерството, а да ги уеднаквяват с материали и приложения над тези норми и изисквания и над качествата на евентуалните конкурентни (издавани от книгоиздателства извън Сдружението) паралелни учебници; ...да си подпомат с хартия, фондови марки, печат и въобще да си сътрудничат в издаването на учебниците;...да поделат помежду си поравно нетните постъпления от продадените учебници, след като предварително са изравнили внесените от тях поотделни капитали за издаването на учебниците си...“²⁶

В договора е отбелязано още, че книгоиздателствата се събират за обща работа във връзка с издаването на три групи учебници – за гимназиите, за отделенията и за прогимназиите. Общите действия се водят от председателстващо книгоиздателство, чийто мандат е за една година – от 1 юли на настоящата до 30 юни на следващата година, и което има задачи да следи разпоредбите на Министерството на народното просвещение по предмета на договора; сведенията, отнасящи се до общата дейност на трите издателства; да свиква редовна априлска сесия; да председателства заседанията и да води съвещанията, обсъждането, протоколите и да уравнива различните гледища, като заедно се вземат общи решения. Заедно с това председателстващото книгоиздателство ръководи и контролира общите издателски дейности²⁷.

Несъмнено, това е една важна проява на издателска солидарност ще през 30-те години на ХХ век за българското книгоиздаване. Тя е продиктувана от обективните икономически условия – наличие на конкуренция, свободен пазар, възможност за изграждане на нов управленски модел. Така управлението на трите видни наши издателства служи за пример на останалите – налице е намерение за установяване на категорични правила, които да са както в съответствие с пазарната конюнктура, така и в унисон с официалните правителствени изисквания. Търговията с учебна литература е трудоемка дейност, но тя гарантира един сравнително константен пазар, с установени правила, купувачи, посредници. Би било пресилено да се каже, че трите издателства са търсели начин да доминират над останалите конкуренти. Все пак те са желали да търгуват, почтени, по един цивилизован начин, със зачитане на взаимните задължения и отговорности. Цитираният договор предлага интересна, съдържателна и практична управленска схема за регламентиране на дружествените взаимоотношения. Тук от съществено взаимоотношение е работата с авторите. Законът за авторско право за първи път е утвърден с Указ №143 от 11 юли 1921 г. и е обнародван в брой 86 от 20 юли с.г. на Държавен вестник. През изминалия дванадесетгодишен период издателите в страната вече са натрупали опит и прилагат в работата си разпоредбите на закона. Същевременно посочените книгоиздателства намират за необходимо да уточнят относително общото си сдружение, че всяко от тях е свободно да избира автори, за да му подготвя проектоучебници или да поема издаването на одобрени авторски проектоучебници. Тук обаче всяко от трите издателства се задължава да не влиза за един и същ учебник в преговори с автори, с които някои от останалите две издателства вече е влязло²⁸. И тъй като се допуска вероятността от „кръстосани по незнание преговори“, трите издателства се ангажират да изготвят общ план във връзка с подбора на автори за „гимназиални, първоначални и прогимназиални проектоучебници“²⁹. Всяко от издателствата обаче, провеждайки поотделно преговори с отделните автори, е длъжно да уведоми останалите как са проведени и до какви решения се е стигнало. Заедно с това всяко от издателствата – членове на Сдружението, трябва да се стремят да приобщиат за сътрудни-

чество „най-добрите и познати на учителството автори“ и „да имат повече от трите-четвърти от всички проектоучебници, които евентуално ще бъдат представени за рецензиране в Министерството“³⁰. В договора се предвижда и набирането за одобрение „горе-долу еднакво количество проектоучебници“ от страна на всяко от книгоиздателствата, членуващи в Сдружението, но ако е в общите дружествени интереси, то се дава възможност и за „прехвърляне проектоучебници от едно книгоиздателство на друго“³¹.

Спряхме се на договора между издателствата „Хр. Г. Данов“, „Казанлъшка долина“ и „Хемус“ от 23 март 1933 г., с което те организират своеобразно издателско сдружение, тъй като те са своеобразни примери за удачна мениджърска дейност на големите български издателства между двете световни войни. Нещо повече, в договора откриваме подходящ пример за удачен мениджмънт при подготовката на книгата за производство и печат. Характерна в това отношение е глава VI от договора, озаглавена „Издаване, рекламиране, експедиране и продажба на учебниците и отчитане за тях през първата и следващите учебни години“. Тук намираме любопитни фрагменти от предвидените общи съвместни дейности: „Книгоиздателствата, за да не си пречат в общата работа, ангажират своевременно художници за илюстриране на учебниците си, различни цинкографии за нуждите в тях клишета и печатници за отпечатването им. Всяко книгоиздателство е длъжно да напрегне всички свои възможности, за да има отпечатани екземпляри от всеки издаван от него учебник най-късно до 5. септемврий включително за добиване заповед за окончателното му одобряване; най-късно до 10. септемврий вкл. за разпращане на рекламни екземпляри и най-късно до 15. септемврий вкл. за разпращане първите непоръчани пратки за избраните от тях книжари консигнатори в Царството.“³¹ Несъмнено, интересът на общия книгоиздателски бизнес е диктувал спазването на необходимите срокове за изпълняване на поръчките за училищата, както и разпращането на продукцията до книжарите в страната, които са вземали на консигнация издателската продукция. Спазването на сроковете е гарантирало успешния изход от поредната издателска кампания. Принос за това са имали и добрите взаимоотношения на посочените издателства с печатниците, тъй като илюстрирането

на учебните издания вече е било неотменно изискване към учебната книга. За това се е изисквало конкретно наблюдение над фотоцинкографските процеси в съответната печатница с цел точното репродуциране и възпроизвеждане на оригиналите върху клишета и оттам в книжното тяло – дейности, които все по-отчетливо са навлизали с настъплението на новите полиграфически технологии. При изчерпване тиража на някое издание, в договора се предвижда той да бъде допечатван до една трета от екземплярите на първия тираж, а при повторно изчерпване се предвижда и последващо допечатване, вече в размер на една четвърт от броя на първия тираж³¹. Наред с това издателствата в Сдружението се ангажират да пласират и продават продукцията си чрез книжарите-купувачи и книжари-консигнатори, одобрени на общото годишно събрание³². Внимание се отделя и на рекламната дейност – предвижда се заделянето на рекламни екземпляри и рекламиране на страниците на периодичния печат. За подобряване на графичното оформление и илюстрирането на книгите се предвиждат разходи, които се изчисляват по предварително приета от Сдружението тарифа, включваща конкретизиращи цени за издателски и полиграфически разходи за илюстрации, изработване на клишета, цени за набор, хартия, отпечатване, броширане, подшиване, обличане с корици и подлепване³³. Нещо повече, най-късно до края на първото тримесечие на следващата година издателите, подписващи цитирания договор, се ангажират да правят извлечение от книгата си за тиражите, с информация за напечатаните количества учебници към края на всяка отчетна година, а също и списък на непродадените учебници в склада на издателството и у книжарниците консигнатори. Към така изрядно водената документация се предвижда още издателство „Хр. Г. Данов“ да подготвя и разпраща специални формуляри, съдържащи списък с обобщаващи сведения за издадените от съответното издателство учебници. Тези формуляри съдържат подробни данни за автора и заглавието на учебника, движението на ръкописа от неговото преписване и рецензиране, през илюстрирането му, оформлението и коригирането на текста, подготовката на клишета, данните за тиража, вида на хартията и набора, тиража, вида на подвързията, използваните стереотипни плочи, реклам-

ните екземпляри, продадените и оставащи на склад екземпляри, постъпленията от продажбите, разходите по изданието, включващи и авторския хонорар. С други думи, Сдружението е предвиждало единна и цялостна издателска стратегия, поставяща върху базата на една стегната организация дългосрочна програма за действие, при взаимноизгодни и коректни взаимоотношения за един дългосрочен период на дейност. При редовната годишна сесия икономически резултати се сравняват и съпоставят на основата на предварително подадената писмена документация и експертен анализ, където се извършва изравняване на вложените от книгоиздателствата капитали и постъпленията. Към договора, подготвен в София, и подписан от издателствата „Хр. Г. Данов“ с представител М. Хр. Данов, „Казанлъшка долина“ на Т. Д. Синджирлиев и издателство „Хемус“ – представявано от Христо Хаджиев, с допълнително споразумение от 27 април 1934 г. се присъединява и дългогодишният и авторитетен издател Стоян Атанасов, със седалище в София, на ул. „Неофит Рилски“³⁴.

2.2. Издателската дейност на Стоян Атанасов между двете световни войни.

Още с образуването на Книжарския съюз Стоян Атанасов е сред дейните издатели, които са запознати отблизо с дейността на новата структура, отстояваща общи професионални права на гилдията, но макар да търгува с книжарите, застава на страната на издателствата, насърчаващите директната търговия с помощта на учителското съсловие за нуждите на училищата в страната. В едно писмо до преподавателя Васильов (в документа не е уточнено селището, но вероятно става дума за столицата), който се безпокои, че има неразбирателство между книжари и учители, Ст. Атанасов пише: „Напразно сте се тревожили от гюрюлтията на Табакова. I. Не сме пратили и Вам и нему едни и същи книги. Но той нарочно е скривал своите екземпляри, за да ни ги повърне после като непродадени. Тия истории той ги пази още от Септемврий, когато му пратихме. II. ... Вие като учител направо сте изписали книги, та това не само че не е позорно, не само че не е забранено, но напротив, новият закон за Н. просвета (има специален член) задължава учителите направо да си набавят нужните учебници, като използват отстъпката за бедните уче-

ници. Нарушават закона онези главни учители, които не си изписват направо учебниците. Именно против това нареждане на М-вото книжарите се борят и образуваха за тая цел даже дружество. Та както виждате няма що да се боите от заканването на Табакова. Всички учители в София и околията направо си доставят учебниците. За всеки случай, извинявайте за неприятностите, които ви създадохме неволно.“³⁵

Продължава в следващия брой

БЕЛЕЖКИ 2.

- ¹ НБКМ – БИА, ф.№289, а.е.213, л.211.
- ² Пак там.
- ³ Пак там.
- ⁴ Пак там.
- ⁵ НБКМ – БИА, ф.№28, а.е.253, л.214.
- ⁶ НБКМ – БИА, ф.№284, а.е.213, л.212.
- ⁷ Пак там.
- ⁸ Пак там.
- ⁹ Пак там.
- ¹⁰ НБКМ – БИА, ф.№289, а.е.251, л.1066.
- ¹¹ Пак там.
- ¹² НБКМ – БИА, ф.№289, а.е.251, л.106.
- ¹³ Пак там.
- ¹⁴ Пак там.
- ¹⁵ Пак там.
- ¹⁶ Гергова, А. Книжовни пристрастия. С., Унив. изд. Св.Кл. Охридски, 2000, с.152.
- ¹⁷ НБКМ–БИА, ф.№289, а.е.213, л.106.
- ¹⁸ НБКМ–БИА, ф.№289, а.е.213, л.106 А.
- ¹⁹ Пак там.
- ²⁰ Пак там.
- ²¹ НБКМ–БИА, ф.№289, а.е.213, л.106 Б.
- ²² Пак там
- ²³ Гергова, А. Цит. съч., с. 191 и следв.
- ²⁴ Пак там, с.190.
- ²⁵ НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.1.
- ²⁶ Пак там.
- ²⁷ НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.2.
- ²⁸ НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.2.
- ²⁹ Пак там.
- ³⁰ Пак там.
- ³¹ НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.2 и следв.
- ³² НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.3.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ НБКМ– БИА, ф.№260, а.е.5, л.8.
- ³⁵ НБКМ– БИА, ф.№560, а.е.1 а, л.1–2.

